

HISTORIJSKO-GEOGRAFSKE OSNOVE NASELJAVANJA CETINE

VELIMIR BORKOVIĆ

Pojam »Cetina« će se u tekstu tretirati dvojako: najprije kao određena administrativno-teritorijalna jedinica, županija, te kao rijeka. Županije kao definirane teritorijalne jedinice u Hrvatskoj prvi spominje Konstantin Porfirogenet u X stoljeću, navodeći ih tada jedanaest, a među njima i Cetinu.

O porijeklu i značenju imena Cetina više je spornih tumačenja. Navodim dva moguća, no ne priklanjam se ni jednom. S. Gunjača prenosi mišljenje F. Šišića da su Hrvati došavši u ovaj kraj donijeli sobom naziv Cetina iz pradomovine, gdje i danas teče rijeka Cetynia (u Poljskoj).¹

J. Soldo slaže se tvrdnjom D. Rendića-Miočevića koji tumači da naziv Cetina proističe od ilirske riječi Kent — konj; Kentona bi bila Konjska rijeka, a slavenizirana se izglovarala Cetina.²

Župa ili županija pak, u povijesti gotovo svih Slavena, označava administrativno područje jednog plemena. Kasnije se oznaka roda gubi a područna ostaje.

Tragovi najranije naseljenosti u prostoru Cetine. Analizirajući eksponate arheoloških zbirki u Sinju može se doći do određenih podataka o naseljenosti Cetine zadirući u prošlost sve do neolitika. Iz tog vremena datiraju nalazi kremenih strelica, noževa, kamenih utega, bruseva, žrvnjava te nekoliko sjekira iz tvrdih eruptiva. Ti nalazi razbacani su na raznim lokacijama, više ih je na padinama negoli u poljima, no vjerovati je da se dio neolitske baštine u polju lakše izgubio pod kasnijim nanosima pijeska i gline. Najstarije čovjekove nastambe su pećine, a kako ovaj krški kraj obiluje takvim objektima nije teško zaključiti da ih je čovjek i koristio. Tragovi njegova obitavanja pronađeni su u pećinama Kozjak kraj Kljeva, u Gospodskoj pećini u selu Cetina, u Beteliću, iznad izvora Dobra, kod Rumina i Otišića. Još dvadesetak neolitskih lokaliteta registrirano je na prostoru Cetine, neki s vrlo vrijednim eksponatima. Najinteresantnije neolitsko nalazište je lokalitet »Okruglo« na Radošiću, koje Vuletić smatra središtem industrije kamenih predmeta, oruđa i oružja.³

1) S. Gunjača: Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinjske županije, Split 1937.

2) J. Soldo: Cetina — srednjovjekovna županija i knežstvo Nelipića, Sinjska spomenica 1715—1965; str. 65 i 68, Sinj, 1965.

3) A. Vuletić: Novi neolitski nalazi na području Cetinjske krajine, Muzej Cetinjske krajine, Sinj, 1973.

Za izradu sjekira upotreblavan je dijabaz (vrlo rijedak u Cetini), zatim granit i nefrit (kojih ne nalazimo u regiji), što upućuje na to da su uvezene sjekire ili materijal za njihovu izradu. U svakom slučaju već tada postoje određene veze Cetine s drugim krajevima.

Ilirski period. Prvo etnički indentificirano stanovništvo ovog kraja su Iliri plemena Dalmata. Iliri nisu imali svoga pisma; sve što znamo o njima potiče od njihovih susjeda i najčešće neprijatelja, Grka i Rimljana. Doduše postoje rijetki latinski natpisi koje su pisali već romantizirani Iliri u kasnoj fazi svoje povijesti. Razumljivo je stoga što su podaci o njima nesigurni i mnoga pitanja nemaju pravog odgovora. Iako su se mnogi i strani i domaći autori bavili problematiko mlira o njihovu porijeklu nema ni danas jedinstvenog tumačenja. Najviše je vjerojatnoće u autohtonom objašnjenju njihove geneze. U prilog toga govori neprekinuti kontinuitet naseljenosti i materijalne kulture na prostoru kojeg Iliri nastanjuju. Na prostoru Cetine žive Dalmati. Na zapad se šire do Krke, a na istoku im pripadaju Livanjsko, Glamočko i Duvanjsko polje (gdje je bilo i središte Dalmata — Delminijum). O Dalmatima znamo nešto više zahvaljujući činjenici da su Rimljani s njima često i dugo ratovali. Opsuju ih kao ljude visoka rasta, obrasle kosom i bradom, markantnih crta lica kakve i danas susrećemo u ovim krajevima.⁴ O svakidašnjem životu Dalmata je ipak malo podataka, međutim zna se da je njihova osnovna djelatnost bilo stočarstvo. Prema čestim nalazištima kostiju ovaca i koza zaključujemo o vrsti stočarenja. Karbonizirana zrna pšenice dokaz su i zemljoradnje, a nalazi primitivnih motika govore i o primitivnoj zemljoradnji. Pronađeni ostaci groždanih zrna u glinenim posudama nađeni u Otoku upućuju da su bili vlični i vinogradarstvu.

Ostaci ilirskih nastambi općenito su rijetki jer su bile građene u suhozidu i prekrivene kamenim pločama, a one se i danas mogu vidjeti pod Dinarom. Najuočljiviji dokazi negdašnjeg prisustva Dalmata su nadgrobne gomile razbacane u Krajini. Nalazimo ih iznad izvora Cetine, kod Kotluše i Uništa, kod Obrovca, Bajagića, Graba, na brdu Šušanj, Podima i Kosmaču pod Čačvinom, a samo rijetke od njih su istražene. Grobni nalazi nisu osobito bogati i sastoje se obično od oružja ili oruđa, rađeni od željeza, bronzne ili čak kamena. Tragove ilirskog prisustva nalazimo i u ostacima mnogih gradina, obično u ulomcima primitivne grnčarije. Nađeno ih je na Bilokapljé gradini, Čačvini i drugdje. Nešto bogatiji nalaz je s lokacije »Gacko — Kullna« kod Gale u Slnjskom polju. Taj lokalitet je prema nađenom materijalu bio naseljen u predrimsko i rimsko doba.⁵ Vrlo zanimljivi ostaci sojeničkog naselja s ulomcima ilirske keramike pronađeni su oko tri kilometra nizvodno od »Kullne«. To je lokalitet »Dugiš« na Cetini kod Otoka.⁶ Vrijednost ovog nalaza je u tome što je do danas pronađeno vrlo malo sojeničkih naselja kod Ilira. Iako je naselje tek djelomično istraženo može se zaključiti da je imalo isti karakter kao i dobro poznati sojenički lokalitet »Donja dolina« blizu Bosanske Gradliške.⁷

U prostoru Cetine iskopana su dva pisana spomenika koji upotpunjuju sliku o naseljenosti Ilira u regiji. U prvom slučaju se radi o medašnom

4) A. Stipčević: Iliri, Školska knjiga — Zagreb, 1974.

5) B. Gabričević: Arheološki nalaz iz Gale, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split LV 1953.

6) B. Gabričević: Otkriće sojenica na Slnjskom polju, Slobodna Dalmacija br. 3619; Split 1956.

7) A. Stipčević: op. cit.

natpisu na brežuljku šušanj jugoistočno od Vrlike. Analizirajući tekst spomenika B. Gabričević je zaključio da je on određivao granicu između dviju ilirskih općina.⁸ Sjeverno su bili Lizjavijati (oko Kijeva), a južno Barizanijati. Na području naše regije bilo je nekoliko takvih općina, za koje imamo pismenu potvrdu i za Osini.⁹

Raspored naseljenih mjesta u regiji pokazuje da su Dalmati nastavali rubove polja, djelomično polja, te pode i planinske padine. U nizu teških ratova s Rimljanima najodlučniji otpor pružen je pod Setovijom 33 g. p. n. e. gdje je Oktavijan bio odbijen i ranjen. Tek naknadno, poslije duže opsade osvojena Setovlja je pala, a Dalmati su pokoreni. Prema Apljanijevu opisu, Setovlja se najvjerojatnije mogla nalaziti na sinjskoj tvrđavi ili brdu šušanj, smještenom između ceste Sinj—Muć i Sutine. Zahvaljujući izuzetnom osjećaju za prostor Gunjača je Setovlju locirao na brdu šušanj, koje je moglo pružiti sve potrebne strateške prednosti dužoj opsadi.¹⁰

U razdoblju dugotrajne rimske uprave superiornija civilizacija je pobijedila. U kasnijoj fazi Carstva Iliri postaju dobri vojnici, čak pouzdani čuvari rimske imperije. Neki su se dovinuli do visokih časti, čak i carskih (Diolekcijan). Pa ipak ilirski korijeni nisu sasvim išezli; zadržali su se u materijalnoj kulturi i nakon propasti Carstva, a negdje su prisutni i danas.

R i m s k i p e r i o d. Dok je traganje za ilirskim ostacima uvijek teško i često nejasno, rimski tragovi su jasni, nekada čak i nametljivi. U prostoru Cetine nađeno je mnoštvo ulomaka rimske skulpture, nadgrobnih spomenika, čak reprezentativnih kipova, mnogo keramike i novca. Većina ih je pohranjena u muzejima Sinja i Splita, ima predmeta i u privatnom vlasništvu, a sigurno je još i u zemlji odakle se i bez sistematskog traganja još uvijek ponešto izvadi. Prema mjestima arheoloških nalaza i sačuvanim zapisima može se donekle stvoriti slika o rimskim naseljima na području regije. Po svemu sudeći ovdje su bila dva značajna rimska naselja: Tilurijum, na brijegu Gardun iznad Trilja i Colonia-Claudia Aequum, na mjestu današnjeg Čitluka. Pored njih je nekoliko utvrđenih strateških točaka: Potravnik, Blokapić Gradina, Sinj-Grad i Čačvina, koji su vjerojatno i prije njih, a sigurno i kasnije, služile istoj svrsi. Osim ovih, mnoge lokacije su ponekad dale rimski nalaz koji najčešće upućuje na postojanje usamljenih gazdinstava ili villae rusticae, kao npr.: Podsoje, šušanj, Koljane, Potravlje, Bitelić, Gala, Glavice, Suhač, Brnaze. Izvan središnjih rimskih naselja, na važnim prometnicama, prevladavaju seoska naselja uglavnom romaniziranih Dalmata. Veću pažnju vrijedno je pokloniti Aequumu i Tiluriumu. Nesumnjivo je najvrijednije rimsko naselje u našoj regiji bila Colonia-Claudia Aequum. Grad se razvio na raskrižju puteva koji su išli iz Salonae i ovdje se račvali prema Vrlici i Livanjskom polju. Činjenice da je naša regija zavičaj Dalmata, kao i blizina Salonae, utjecale su na gradnju rimskih cesta Krajinom. Tragovi su uočeni u Sutini, Mojanci, pod Bilim Brigom, u kanjonu Cetine. Ovi putevi su pored

8) B. Gabričević: Dvije općine s područja Vrlike, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split LV 1953.

9) 1938. Ispod bedema sinjske tvrđave nađena je ara s posvetom »Genio Osini...«. Osini upućuje na naziv ilirske općine, čije se ime transformiralo u današnji Sinj.

— A. Jadrčević: Novi rimski natpis s grada Sinja, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 1946.

10) Vidi detaljnije S. Gunjača: Ubikacija Setovlje — Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije — Split 1937.

strateške važnosti imali značajnu trgovačku funkciju. Izgleda da je Aequum kao municipij osnovao August. Kasnije ga je u vrijeme Scribonijanove bune u Dalmaciji, zbog vjernosti Rimu, car Claudije podigao na rang Coloniae (42. g. p. n. e.). Iz tog vremena su pronađeni ostaci gradskih bedema, forum i dijelovi vodovoda, mnoštvo ulomaka keramike, staklenih posuda, svijeća uljanica, novca, te ulomaka raznih skulptura. Među brojnim spomenicima po umjetničkoj izvedbi ističe se kip božice Hekate i glava Herakla. Iako na rangu Coloniae, Aequum je ostao malen grad, vjerojatno s političko-administrativnim i religioznim funkcijama.¹¹

Nad južnim krajem Sinjskog polja uzdiže se 136 m strmi i na vrhu zaravnjeni brijeg Gardun. Tu je danas istoimeno selo, oko čijih je kuća, po ogradama i vrtovima, iako skupiti pregršt ulomaka rimske keramike i tegula. Iznenađuje mnoštvo ljuštura od kamenica. Mjestimično se vide ostaci zidina u žbuci, a na ulazu u seosko groblje stoji masivan mramorni stup. U muzejima Sinja i Splita su ulomci kamenih spomenika pronađeni ovdje, od kojih se ističe trapaeum s prikazom zarobljenih Ilira. Sve to potvrđuju već ustanovljenu lokaciju naselja Tilurium, staništa VII rimske legije u prvim desetljećima naše ere.

Vrlo vrijedan je nalaz kamenog natpisa pod Gardunom čiji tekst spominje popravak mosta na Cetini 184. g. p. n. e. To je često sporan »pons Tiluri« gdje je postojalo i malo naselje, čije je ime ubaštiniio današnji Trilj. U razdobljima koji slijede propadanjem Rimskog carstva propada i Tilurium, a ime današnjeg naselja Gardun (na tom mjestu), vjerojatno proističe od kasnije mletačke stražarnice — guardiole.¹²

Starohrvatski period. U ranosrednjovjekovnom razdoblju velika kretanja i miješanja stanovništva manje zahvaćaju dalmatinski živalj nastanjen u planinskim prostorima. Dio starog stanovništva je nestao, dio je i ostao ubaštiniвши neke toponime koje je primlo u transformiranom obliku: Tilurium — Trilj, Decimin — Dismo, Osinium — Sinj.¹³ Poslije ovih burnih demografskih promjena u Cetini ostaju u velikoj većini Slaveni — Hrvati. Na tu ranu hrvatsku kolonizaciju upućuju toponimi Hrvace, Kosinac. Suprotno tome Obrovac navještava avarsko prisustvo. Hrvati naseljavaju pretežno pripoljske djelove regije, a u brdskim predjelima obitava starosjedilački živalj — Vlasi. Naziv Vlah ili Vlah u početku se upotrebljavao kao oznaka poromanjenih Ilira. Ovome treba pribrojiti pridošle balkanske Vlahe u XIV st. koji su rado primani od ovdašnjih velikaša kao dobri stočari i vješti borci. Tako su 1322. u bici kod Bliske (Biska) sudjelovali i Cetinski Vlasi na strani Mladena Šubića. Uvriježilo se mišljenje da su Vlasi bili isključivo stočari, no nalazimo i na zemljoradnike s posjedom, čak i trgovce. Pravo branja vlastitog kneza, te oslobađanje vojne obaveze »od Stipana do Martinja«, potvrđuje određenu samoupravnu i etničku posebnost. Vlasi nisu drugorazredno stanovništvo Krajine, a cilj feudalnih upravljača u Cetini bio je privoljeti ih na sjedilački način života.¹⁴ U stoljećima zajedničkog života i miješanja s Hrvatima gubi se etnička posebnost, ali naziv »Vlah« i danas živi kao posprdan nadimak po-

11) B. Gabričević: Arheološki nalazi iz Gale, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split LV 1953.

12) S. Gunjača: Isprave i dopune starijoj hrvatskoj historiji, Knjiga II, Školska knjiga — Zagreb, 1972.

13) S. Gunjača: Isprave i dopune ... op. cit.

14) B. Štull: Kroz historiju Sinjske krajine, Studije i grada o Sinjskoj krajini, Zagreb, 1968.

sebnno upotrebljavan od stanovnika susjednog primorskog područja. Iz ovog najranijeg razdoblja hrvatske kolonizacije malo što znamo. Ipak zlatni nalaz u ženskom grobu u Trilju s novcem cara Konstantina V (741—775) jasno govori o kontinuitetu življenja koji nije prekidan u ovom kraju. Osim novca u ustima mrtvaca, ogrlica, naušnice i prsten predstavljaju najstariji (VIII st.) slavenski i hrvatski nalaz u našim krajevima.¹⁵ Osim ovog nalaza, većina ispitanih grobnih priloga je siromašna, kakvi su bili i stanovnici Cetine. Većinom su to bili mirni poljoprivrednici vezani rodovskim odnosima, ali često manipulirani ratničkim interesima rodovskog plemstva. Prvi pisani spomen Cetine (Tzentzena) je u djelu Konstantina Porfirogeneta »De administrando imperio« iz X st., kojom prilikom su nabrojene županije u Hrvatskoj. Rano prisustvo Hrvata u Cetini i položaj naselja pokazuju ostaci desetak crkava. Dobro očuvani ostaci ili samo tragovi, locirani su u Cetini (selu kod Vrlike), Podsoju, Dragoviću, Zasioku, Otišću, Koljanima, Sinju, Brnazama, Udovčićima i Grabu. Tragajući za starohrvatskim nekropolama D. Jelovina ih je locirao u Kljevu, Čivljanima, Cetini, Vrlici, Podosoju, Dragoviću, Koljanima, Maljkovu, Po-traviju, Gardunu i Trilju.¹⁶

Grobní prilozí su uglavnom siromašni, a rijetki su luksuzno izrađeni predmeti najčešće uvezeni iz bizantskih gradova. Gdje su crkve i grobovi tu su i naselja i to je karta naselja Cetine u ranom srednjem vijeku. Najstariji tragovi sežu u IX st., što upućuje na nagle društveno-političke promjene u tom razdoblju. Od brojnih naseljenih lokaliteta ovdje spomenutih (koji se gotovo u potpunosti poklapaju s današnjim), veću pažnju zaslužuje Cetina. Najljepši spomenik starohrvatske arhitekture je crkva Sv. Spaca u Cetini — selu na izvoru istoimene rijeke. Potječe iz X st. i vrlo dobro je sačuvana. Oko nje je i najveća hrvatska nekropola s 1162 istražena groba i 850 stećaka.¹⁷ Nekropola je u funkciji od X do XV st. Pored crkve je pronađen i natpis s imenom župana Gastike. Nećemo pogriješiti stoga kad na temelju ovolike ostavštine zaključujemo o postojanju jačeg starohrvatskog naselja na ovoj lokaciji. Oko te nekropole, kako je utvrdio S. Gunjača, postojalo je naselje na izvoru, »vrhu« rijeke — Vrh Rika.¹⁸ Vrh Rika je jedno vrijeme i središte Vrličke županije koja se negdje u XI st. otečepila od Cetinjske.¹⁹ Krajem XV st., zbog sve ozbiljnijih turskih upada i teškoća obrane, ova se lokacija napušta a stanovništvo naseljava oko 5 km udaljeno utvrđenje Prozora. Došljaci stvaraju podgrađe na koje (kao i na tvrđavu) prenose stari naziv svog boravišta — i to je današnja Vrlika.²⁰ Dok je ubiciranje središta Vrličke županije relativno jednostavno, o središtu Cetinjske županije mnogo je rasprava koje ni danas nisu završene.

15) J. Soldo: op. cit.

16) D. Jelovina: Starohrvatske nekropole, Čakavski sabor, Split 1977.

17) D. Jelovina: op. cit.

18) S. Gunjača: Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinjske župe, Split 1937.

19) Bilo je pokušaja da se središte Vrličke županije ubliža u tvrđavi Glavaš čiji dobro očuvani ostaci stoje oko 2 km iznad izvora Cetine, pod samom Dinarom. Međutim tip gradnje održava XV st., a prema tumačenju šišića radi se o gradu Labu.

20) Odvajanje sjevernog dijela Cetinjske županije pod nazivom Vrlička nije razlog za mijenjanje granica našoj regiji. Njezine međe (naznačene u uvodnom dijelu) su određene prirodnim granicama, održale su se i u novoj teritorijalnoj podjeli, pa se tako teritorij Sinjske općine gotovo u cijelosti poklapa s teritorijem Cetinjske županije. (Ipak je nekadašnje odvajanje ostavilo određeni trag: on se nastučuje u činjenici da Vrličani nemaju pravo sudjelovanja u Sinjskoj Aclci.)

Nesporazumi su uglavnom proistekli zbog toga što se županija naziva Cetinska, a ne Sinjska, pa se nametnula misao da je središte županije u gradu Cetini izvan Sinja. Konzultiranjem većeg broja izvora J. Soldo je zaključio da je središte županije bilo u »Tvrdom gradu Sinju, a Cetina je podgrade ispod tvrđave«. ²¹ Kako je u Cetini pod Sinjem bila crkva i samostan Sv. Marije, tu su izdane mnoge isprave, a to ukazuje na administrativno središte. S tim se slaže i S. Gunjača, ali tvrdi da je ranije središte županije (vjerojatno do XIV st.) bilo na Bilokapić Gradini kod Udovčića sa lijeve strane Cetine. ²² Ovdje se i danas vide ostaci utvrda i mnoštvo keramičkih krhotina. Farlatijev opis Cetingrada potpuno odgovara položaju Bilokapić Gradine, koja se nalazi, kako on tvrdi, uz jezero koje mu povećava stratešku vrijednost. Gunjača je logično primijetio da se radi o periodičnom jezeru koje nastaje izljevanjem Cetine. Međutim D. Farlati nije suvremenik tih događaja, nego, kako primjećuje J. Soldo, samo pisac koji posredno prenosi tumačenje XVIII st. ²³ Farlati nas opet dovodi u nedoumicu kada sredinom XVIII st. za Cetingrad kaže »oppidulum fuit«. Ovo »fuit« se ne može odnositi na Cetinu pod Sinjem jer ona tada još živi, nego na drugu lokaciju, vjerojatno Bilokapić Gradinu. Nije čudo što ni J. Foscarini ni E. Čelebi ne spominju takvu tvrđavu. Lako je naime pretpostaviti da je već ranije srušena kao prva prepreka Turcima koji su se preko Kamešnice spuštali u Cetinsku krajinu. Nešto je ipak sigurno, a to je postojanje utvrđavnog naselja na Bilokapić Gradini u ranom srednjem vijeku, što se vidi po tehnici gradnje obrambenih zidova. ²⁴ Prilikom obilaska ove glavice, pored ulomaka starohrvatske keramike, naišao sam na tragove rimskog pa čak i ilirskog prisustva. Ovdje su, sigurno je, potrebna detaljna terenska ispitivanja koja će mnogo toga razjasniti.

Sredinom XVIII st. ime Sinj s tvrđave prenosi se i na podgrade, a naziv Cetine, kao oznaka naselja, sasvim se gubi.

Za vrijeme narodnih vladara u Hrvatskoj ovdje vladaju plemenski društveni odnosi. Pod vlašću Arpadovića afirmira se novo društveno uređenje — feudalizam. U Cetini se slabo osjeća središnja vlast i gotovo neograničeno vladaju razne velikaške obitelji. Od XII st. do upada Turaka, Cetinom su gospodarili: Snačići, Splitska nadbiskupija, Šubići, pa Nelipići, Frankopani, Talovci. Poslije smrti Matka Talovca za Cetinu se otimaju bosanski ban Tvrtko II, Herceg Vukšić, Urlih Celjski, pa Mlečani koji koriste međusobne sukobe hrvatskih velikaša i šire svoje posjede u Dalmaciji. Krajem XV st. na granici regije su već i Turci koji će na kraju zamijeniti sve suparnike i zavladatai Cetinom.

Od hrvatskih velikaša Cetinom su najduže gospodarili Nelipići (od 1324 do 1435). Sve velikaške obitelji, a poglavito Nelipići, stanovitim beneficijama vežu za sebe i Vlahe koje uvijek koriste u vojnim operacijama. Kao i u ranijoj fazi stočarstvo je dominantno privredna orijentacija u Cetini, što se najbolje može zaključiti po čestim sukobima cetinskih stočara (često upravo Vlaha) sa Splićanima i Trogiranima zbog zimskih ispaša u primorju. Upadi u primorje su vršeni i zbog soli koja je stalno potreba stočara. O njima je pisao Toma Arcidakon osuđujući Cetinjane

21) J. Soldo: op. cit.

22) S. Gunjača: Topografska pitanja ... op. cit.

23) J. Soldo: op. cit.

24) S. Gunjača: Topografska pitanja ... op. cit.

ne uviđajući problem stočarenja i ucjenjivačke uvjete pod kojima su nabavljali sol. Zabilježeni su i nesporazumi zbog trgovine primorja sa Zagorom i Bosnom, koja se odvijala preko Cetine. Česti apeli primorskih gradova cetinskim knezovima da zaštite trgovinu i smanje takse, kazuje nam o znatnom opsegu te trgovine i zainteresiranosti gradova za nju. No i trgovanje i mirno stočarenje se često prekidalo zbog međusobnog sukoba velikaša. Savezi, zavjere, ratovi i primirja karakteriziraju to razdoblje. U takvim prilikama pravne nesigurnosti privreda stagnira, a političku anarhiju europskog feudalnog sistema lako ruši efikasniji sistem kojeg donose Turci. Već 1463. Turci osvajaju Livno i krajem stoljeća se često zalijeću preko Dinare u Cetinu. Pljačka i palež prati turske upade, a stanovništvo Cetine počinje bježati. Već 1476. prva grupa Cetinjana od 100 obitelji pod vodstvom popa Juraja Cetinjanina migrira na otok Olib.

Cetina u sastavu Kliškog Sandakata. Nekako krajem XV st. pred Turcima stanovništvo Vrh — Rike napušta prvobitno naselje na izvoru Cetine i naseljava oko 5 km udaljene tvrđave Prozora (današnje Vrlike). Početkom XVI st. Turci su česti gosti u Cetini, a već 1513. osvajaju prvi put Sinj. Pošto je kraće vrijeme u rukama Venecije, Turci ga ponovo preuzimaju 1536. Tada je i Vrlika pod Turcima i čitava Cetina s tvrđavama Glavaš, Potravnik, Čačvina. Već godinu dana kasnije pada i Klis, te postaje središte sandakata. Sinj i Cetina će u rukama Turaka, unatoč mletačkim nastojanja, ostati punih 150 godina i tek 1686. promijeniti gospodara. U cijelom tom razdoblju, uz kratke prekide mira, u Cetini se ratuje. To je »krajina« i ostat će to dugo, izložena svim nedaćama zaraćenih pograničnih zona. U takvim prilikama privreda stagnira ili propada, a prostor se demografski prazni. Dio stanovništva je emigrirao u primorje, a proces iseljavanja se nastavlja tijekom čitavog XVI i XVII st. Tim pokretima stanovnici Cetine dospijevaju u Istru, u Vojvodinu, sjevernu Hrvatsku, čak u Gradišće. Za vrijeme »Bunjevačke seobe« 1605. oko 250 obitelji bježi iz Cetine u Vojvodinu, a do danas su sačuvali neke jezične osobine (ikavicu) i prezimena. Za vrijeme turske uprave obnovljene su tvrđave u Vrlici, Sinju i Čačvini. Na Hanu na Cetini podigli su i osigurali most kojim vodi put za Livno i utvrdili Prolog na prijelazu preko Kamešnice na spomenutoj trasi. Od raznih autora saznajemo da početkom XVII st. u Cetini ima tridesetak sela s oko 500 kuća i oko 1000 ljudi sposobnih za vojsku, dok u samom Sinju ima 100 naseljenih kuća. Sinj kao naselje jedva životari. U tvrđavi »Gradu« nalazi se nekoliko vojničkih zgrada i magazina, kuća dizdara i mala džamlija. Pod tvrđavom od »Kamička« do »Kule« razbacane su kućice pokrivena ševarom i šindrom. Takav Sinj je u XVII st. kada ga je pohodio Evlija Čelebi. I strateško značenje Sinja je neznatno sve dok su Turci u posjedu Klisa, koji gospodari vratima između mletačkog primorja i turske zagore. Opustjela Cetina nije odgovarala turskim planovima, te oni počam od XVI st. naseljavaju muslimansko stanovništvo iz susjedne Bosne. U mletačkim investiturama mogu se naći točno navedeni turski posjednici s naznakom lokacije i veličinom posjeda. Tako saznajemo da je najveći posjednik bio Ibrahim Mandić s posjedima u Glavicama i Hrvacama. Ahmed Kijehagić ima posjede pod sinjskom tvrđavom, u Otoku i Čaporicama, a Jusuf Strmić u Čitluku itd.²⁵

25) J. Soldo: Prilozi za upoznavanje Sinja pod Venecijom, Sinjska spomenica 1715—1965: Sinj 1965.

Vjerojatno su ovakvim migracijskim valovima došli i predi današnjih Atlaga, Tlajbega, Džimbega, Malbaša, Strmića... Na to razdoblje upozoravaju i toponimi Čitluk, Han, Karakašica, Begluk, Turjaci i sl. Gospodarske veze turske Cetine s mletačkim primorjem unatoč antagonizmu održavaju se vođeni ekonomskom nužnošću. Suho i svježije meso, koža, sir, sukno i vuna proizvodi su koje i turski podanici nude na pijacama Splita, Trogira i Šibenika u zamjenu za sol i ulje. Budući Venecija držl monopol soli i često ucjenjuje zalede, Turci nastoje kod ušća Žrnovnice osposobiti malu solanu, ali bez većeg uspjeha.

Već u XVI st. Mlečani formiraju vojsku od domaćeg stanovništva koristeći često lako pokretljive Vlahe. Obećanjima, počastima i škrtim darovima Mlečani stalno privlače kršćansko stanovništvo obiju obreda pod svoj »oslobodilački barjak« osobito u doba rata. Zabilježena su i obrnuta kretanja, pa se tako 1684. 200 morlačkih obitelji vratilo Turcima.²⁶ Migracije su ovdje stalan proces kojeg teško možemo brojčano pamtiti. Kretanje stanovnika je intenzivnije za vrijeme Kandijskog i Morejskog rata. Na našem prostoru ove ratove karakterizira turski napor da ovlada primorjem i mletački da zagospodari zagorom. U takvim nastojanjima Mlečani osvajaju 1648. Klis. Turci uzvraćaju napadima na Split (1657. i 1662), Šibenik i Trogir (1659), ali bez uspjeha.

Gubitkom Klisa Turci učvršćuju sinjsku tvrđavu koja sada postaje strateški značajna, a većina turskih operacija prema primorju polazi iz Cetine. I Austrija je 1663. u sukobu s Turcima što olakšava Mlečanima uspješno ratovanje. Tako je 1685. poduzet neuspješan napad na Sinj, no godinu dana kasnije on je osvojen. Sljedeće godine Turci su opet pod Sinjem, ali su odbijeni. Turci su napustili i čačvinu koju će kasnije zauzeti. Razdoblje do mira u Sremskim Karlovcima proteći će u neprekidnim malim ratovima često pljačkaškog karaktera, u kojem i materijalno i fizički stradava stanovništvo na obje strane.

Slabljenje centralne vlasti u Turskoj potiče gotovo privatne i plaćkaške ratove što se jasno vidi iz nekoliko odabranih primjera:

1687. Turci pljačkaju Cetinu i napadaju Sinj.

1692. Cetinjani upadaju u Livno — pale i pljačkaju.

1691. Mlečani i Cetinjani pljačkaju po Kupreškom i Glamočkom polju.

1697. Cetinjani ponovo pljačkaju po Livanjskom polju.

1699. Turci upadaju u Cetinu, zauzimaju utvrđenja Glavaš, Potravnik, čačvinu, odbijeni su od Vrljke.

Konačno, 1699. mir u Sremskim Karlovcima utvrdio je granicu koja teče od Vrljke na Potravlje, zatim Hrvace, preko Jasenskog na Glavice, preko Mandačeve glavice na Turjake i ispod čačvine na Zadvarje.²⁷ Granica ustvari dijeli regiju na istočnu — tursku i zapadnu — mletačku polovicu. Takvim razgraničenjem stvorena je neprirodna granica koja će biti uzrok ponovnim, i teškim i dugim, sporovima i sukobima.

A e q u i s t o n u o v o. Venecija je eto došla u okrnjeni posjed Cetine, dobila je teritorij ali gotovo bez stanovnika, napola porušena i spaljena naselja, te uništenu ekonomiju. Malo je starog stanovništva ostalo, tako isprave spominju imena: Barać, Fratrić, Vojnić, Poljak, Filipović — Grčić.²⁸

26) J. Soldo: Isto. Mlečani pod pojmom Vlah — Morovlach svrstavaju sve turske podanike u XVII st. bez obzira na vjersku pripadnost.

27) J. Soldo: op. cit.

28) J. Soldo: op. cit.

Muslimansko stanovništvo je dijelom protjerano na tursko područje a dijelom se pokrstilo. Veneciji je potrebno ljudstvo za rad i vojnu službu, pa njihovi emisari nagovaraju i uspijevaju mnoge obitelji privoljeti da iz Bosne prijeđu na mletačko područje. Neki su dovedeni prilikom mletačkih upada na tursku stranu. Neki pop Đorđe 1687. dovodi veću grupu pravoslavnog stanovništva, a Venecija je raspodjeljuje oko Dicma i u Lučanima. Dvije godine kasnije franjevci napuštaju samostan i crkvu u Rami i dovede brojno stanovništvo u Cetinu. Računa se da je u XVII i prvim desetljećima XVIII st. doselio iz južnih krajeva Bosne i zapadne Hercegovine preko 5000 obitelji obiju obreda u novostećene krajeve Dalmacije, od čega je znatan dio naselio Cetinu. Ovim migracijama je novo naseljavanje Cetine završeno i značajnih imigracija više nije bilo. Migracije su potpuno izmijenile naseljenu strukturu Cetine. Današnje stanovništvo regije uglavnom je bosanskog podrijetla, a to potvrđuju i česta prezimena, kao npr.: Bošnjak, Erceg, Duvnjak, Ramljak, Jajčanin i sl. Novim naseljenicima Venecija dijeli posjednički minimum zadržavajući vrhovništvo na zemlji uz obvezu plaćanja desetine. Zaslužne obitelji koje su se istakle u borbama za mletačku zastavu dobijaju veći posjed, daju im se mlinovi u zakup i pravo prikupljanja desetine. Već tada se stvaraju razlike i antagonizmi između bogatih i siromašnih. Ekonomske teškoće posebno su vidljive kod stočara koji nemaju dovoljno pašnjaka, jer su oni na turskoj strani, pa dolazi do upada na tuđi posjed, što je opet popraćeno tužbama i odmazdama. Teškoće života u Krajini pojačane su vojnim obvezama, kulukom, javnim radovima, davanjem prijevoza (seksane) i sl. Nužda, oskudica i navike četovanja, pljačke na posjednike i trgovce stvaraju nesigurnost. Tome doprinosi neposredno tursko susjedstvo, a te odnose kompliciraju sve otvoreniji interesi Austrije za ove krajeve.

Petnaestak godina labilnog mira popraćenog obostranim upadima i pljačkom konačno je prekinuto 1715. kada se oko 50.000 bosanskih konjanika i pješaka spustilo preko Kamešnice iz Livanjskog polja u Cetinu. Nakon pustošenja Sinjskog i Vrličkog polja, osvojena je Vrlika i sva utvrđenja u Cetini osim opkoljenog Sinja. Poslije topovske paljbe po bedemima tvrđave započne i opći juriš, kojeg odbi hrabra posada od svega 700 boraca. Pobjedu nad višestruko jačim neprijateljem narodna predaja označi čudom, a u spomen pobjedi poče se održavati viteška igra konjanika »Alka«. Poslije poraza pod Sinjem Turci su protjerani iz čačvine, Vrliku su sami napustili, te je cijela Cetina u rukama Mlečana. Inicijativa ostaje u rukama venecijanskih krajišnika. Cetinjani 1717. sudjeluju u osvajanju Imotskog, a veći sukobi jenjavaju. Konačno se i to smiruje 1718. kada je odredbama Požarevačkog mira određena prirodna granica prema Turskoj na Dinari. Tako svršava jedno razdoblje teškog stradanja našeg stanovništva za koje se obično i jedino okrivljuju Turci. Opravdano je međutim između osvajačkih težnji Turske i Venecije staviti znak jednakosti. Turska vlast je nastojala stanovništvo Cetine privezati za zemlju i staviti pod svoju bojnu zastavu, baš isto tako kao što je to činila Austrija ili Venecija. Domaći seljak pod Venecijom isto je živio teško kao i kršćanska raja pod turskom vlašću. Turcima se pripisuju brojna razbojstva, palež, otimačinja u pograničnim područjima, no to čine i mletački podanici. Bezbroj primjera četovanja, hajdučlje s opjevanim likovima hrabrosti i lukavstva to potvrđuje. U razdoblju XVII i XVIII st. ovaj način ponašanja na granici

postaje stil života u kojem su moralna načela izopačena. Četovanja su na dnevnom redu, ubojstvo je junaštvo, a napuštanje ognjišta kukavičluk. Pljačka je često način zarade kod dijela stanovnika. U obračunima preko granice stradava u stvari naš narod razdijeljen trima vjerama i barjacima. Takav način života ostavio je teške posljedice s dugotrajnim tragovima: antagonizam, osvetu, agresivnost, nepovjerenje.

Aequisto novissimo. Iako već ranije povremeno prisutni u Cetini, Mlečani su njome u potpunosti pravno zagospodarili tek nakon Požarevačkog mira (1718). Već smo vidjeli da je opustjeli prostor ponovno naseljen došljacima iz Bosne koji su dobili zemljišni minimum na korištenje. Glavari, harambaše i serdari dobijaju od nove vlasti veće posjede. To je omogućilo pojedincima relativan ekonomski prosperitet i lagodan život u siromašnoj, zaostaloj sredini. Obnovljena trgovina između Bosne i Dalmacije, koja se vrši preko Cetine, omogućila je stvaranje malog, ali bogatog sloja trgovaca i prekupaca. No osnova ekonomije je poljoprivreda. To se najbolje vidi iz izvještaja providura J. Boldua 1748. iz Dalmacije. U društvenoj strukturi pučana je 93,5%, građana 4,4%, a plemića 2,1%. Zasebno izdvojeni obrtnici i trgovci čine samo 0,7%.²⁹

Uzgaјaju se žitarice, loza i povrće s malim prinosima. Stočarstvo je značajnije, to se može zaključiti po izvozu loja iz Cetine, koja ga daje najviše u Dalmaciji. Važan je lov a pomalo se obnavlja i pčelarstvo. Rudarstvo ću ovdje spomenuti više kao kuriozitet negoli kao privrednu granu. Radi se o eksploataciji željeza kod sadašnje brane Peruća od strane obitelji Lovrić. Taj pothvat je na koncu finansijski upropastio tu poznatu sinjsku obitelj iz koje je potekao humanist i pisac Ivan Lovrić. Dakle, baza je poljoprivrede, a seljak pritisnut silnim nametima i obvezama nosi cijeli teret nepravednog sistema. Privilegije činovnika, lakši život zanatlija i bogaćenje trgovaca u gradu, stvara antagonizam između građana »varošana« i seljaka koji se održao do najnovijeg doba.

Ekonomske prilike većine, tj. seljaka, u Cetini su osobito teške za vrijeme suša koje su praćene pojavom gladi. Takve gladne godine su česte: 1715—16., 1773—74., pa redom 1779—80., 81., 82., 83., 84., s direktnim negativnim demografskim posljedicama. Teško stanje građanstva ilustriraju i pojave bljega stanovnika pred glađu. Najteži primjeri su zabilježeni 1783. i 84., kada se gladi pridružila i kuga. Tada je umrlo 1.500 osoba, a oko 60 obitelji napustilo Cetinu odselivši se u austrijske i turske zemlje. Kuga je Cetinu pohodila i ranije. Tako se 1731. proširila iz Bosne. Zaraza je harala i 1763—64. Ove pojave su dakako kočile demografski napredak Krajine i prisilile mletačku upravu na povremeni uvoz hrane iz Italije. Osiromašeno seljaštvo se zadužuje i još više propada, a dug i lihva je često veza seljaka i varošana. Ublažiti posljedice suše i gladnih godina mogli su melioracijski radovi. Potencijalne velike poljoprivredne površine bile su periodično poplavlјane. Nesposobna venecijanska uprava samo raspravlja što bi trebalo učiniti. Uzroke nerodica i ekonomskog propadanja seljaštva nije ni mogla riješiti država koja i sama propada. Sinj kao središte Cetine unatoč svemu tome ipak raste. Već koncem XVIII st. naziru se osnovne konture današnjeg grada. Prostor između tvrđave »Grada« i »Kamička« je

29) J. Kolanović: Dalmacija prema izvještaju generalnog providuna Jakova Baldua 1748; Zbornik Cetinske krajine Sinj, 1979.

ispunjen kućicama, a ispod Kamička se počinje formirati novo središte Sinja sa crkvom, samostanom i počecima Livanjske, Vrličke i Splitske ulice.

S gubitkom strateškog značaja propada i sinjska tvrđava i naselje u njoj. Veća rušenja tvrđava je doživjela 1769. prilikom potresa. Ipak sve do 1809. kada su je Francuzi minirali, u tvrđavi je živjelo nekoliko obitelji. U ovakvim prilikama Cetina je dočekala promjenu još jednog gospodara.

Društveno-ekonomski razvoj do Prvog svjetskog rata. Smjena mletačke austrijskom upravom nije bitnije izmijenila ni ekonomske ni socijalne odnose u Cetini. Već formirana klasa posjednika, bogatih trgovaca i činovnika prihvaća nove gospodare i podupire novi režim kako bi zadržala stare privilegije. Ustaljeni red stvari malo je poremećen kratkotrajnim francuskim prisustvom u Dalmaciji (1806—1813).

Donoseći niz novina u konzervativnu sredinu, Francuzi nailaze na otpor seljaštva kojemu su mogli čak i pomoći. U neprosvijećene sredine teško prodiru ideje nove vlasti. Nezadovoljstvo zbog ratnih tereta pogoduje protufrancuskoj agitaciji, osobito između 1807. i 1809. g. Da ne bi pružile utočište pobunjenicima tada su bile minirane zidine Sinjske tvrđave. Bečki kongres (1815) je pravno osnažio austrijsko prisustvo u Dalmaciji za iduće stoljeće. Kroz to razdoblje nije bilo značajnijih demografskih promjena u Cetini. Broj stanovnika se lagano povećavao prirodnim prirastom bez većih potresa. Imigracije u Cetinu su prestale već u prošlom stoljeću, a emigracija je također vrlo mala. Zanimljiv je ipak podatak da je zbog ekonomskih razloga manja grupa seljaka napustila Cetinu 1818. i preko Dinare prešla u tadašnju Tursku. Osnova gospodarstva u Cetini i dalje je poljoprivreda. Zemljoradnja daje oskudne prinose žitarica i povrća, te nešto grožđa i duhana. Suše su česte, a mogućnost povećavanja obradivih površina na račun plavljenja terena u Hrvatačkom i Sinjskom polju ostaje samo predmet jalovih rasprava. Međutim, kočnica ekonomskom jačanju seljaka su socijalni odnosi. Seljak je pritisnut desetinom od čitava prihoda. Nju prikupljaju zakupnici određeni od općinske uprave koji se bogate pljačkajući seljake. Stalno siromašan i često gladan seljak zadužuje se kod lihvara pa je često uhvaćen u škare iz kojih nema izlaza. Na koncu ostaje bez vlasništva nad zemljom, ali i dalje vezan za nju kao objekt zakupničkih odnosa. Konačno 1852. ukida se desetina i uvodi novčani porez na bazi katastarskog prihoda. To nije bitna olakšica, ali je bar prekinuta samovolja zakupnika. Nešto bolje prilike vladaju u stočarstvu, premda nije ni ono bez problema. Kako se stočni fond neprekidno povećava nastaju problemi ispaše. Česte rasprave oko kriterija ispaše na dinarskom prostoru presječenom državnim granicom govori o značenju i opsegu ovog vida privređivanja. Cetinjski stočari upućeni su na izgon stoke na planinske pašnjake Dinare, koji su do 1878. uglavnom na turskom teritoriju. Korištenje pašnjaka u drugoj državi nije međutim (osim u vrijeme ratova) nikad prekidano, a bilo je regulirano brojnim propisima, koji su normalno išli za tim da u obliku travarine donesu što veću korist njihovim vlasnicima.

Do sredine XIX st. travarina se isplaćivala bosanskim begovima a kasnije državnoj kasi na temelju »Ramazanskog zakona«. ³⁰ Oko naknade za travarinu bilo je razumljivo mnogo sudskih sporova. ³¹

30) J. Popović: Pašnjaci na Bosansko-hercegovačkim planinama, Agronomski glasnik, Beograd 1935.

31) B. Stull: op. cit., str. 42.

Najkonjunktornija djelatnost je ipak trgovina koja se tradicionalno vodi preko ovog prostora između primorja i Bosne. Bosanski trgovci tjerajući stoku prelaze preko Dinare u Cetinu, gdje je preuzimaju spretni sinjski (rijetko vrlički) trgovci i upućuju u primorje. Na tim transakcijama velike su zarade, jer na povratku iz primorja prevoze sol, vino i ulje. Sva ta trgovina odvija se trasom Livno—Prolog—Bili brig—Sinj—Split i obrnuto. Roba se prenosi karavanama, početkom XIX st. u nju se uključuju i kirijaši koristeći ceste što su ih izgradili Francuzi.³² Trgovanje (uz posudbu novca) i kirijašenje postaje osobito unosno u razdobljima XVIII i XIX st., vrlo značajnog je opsega, a to se vidi iz podataka da Sinj raspolaže s najviše (355) teretnih kola u čitavoj Dalmaciji.³³

Trgovačkom značenju Sinja posebno doprinosi veliki godišnji sajam koji se i danas održava sredinom kolovoza. Trgovina i lihva povećavaju obrtaj kapitala u rukama pojedinih obitelji koje se izdvajaju načinom života od većine stanovnika Cetine. Raslojavanje i prodiranje kapitalizma i u ovu zaostalu sredinu je jako uočljivo. Materijalna moć novog sloja se ne skriva. Jasno je uočljiva na kamenim fasadama kuća koje niču u Sinju. Koncem stoljeća Sinj broji blizu 2.000 stanovnika, vodeće je središte Cetine i bez sumnje čitave Dalmatinske zagore.

Ovakvo stanje produbljuje već stvoreni jaz između seljaka i varošana, kojeg se živo sjećaju i današnji žitelji Krajine.

Početkom XX st. (1900) u Krajini živi već preko 45.000 stanovnika. Budući da je primitivna poljoprivreda i dalje osnova gospodarenja, agrarna gustoća je već tolika da se povremeno javljaju ekonomske krize koje rezlutiraju novim migracionim putevima. To je migracija preko mora u kojoj će sve do II sv. rata i Krajina imati određen udjel.

Nova demografska kretanja i gravitacijska uloga Sinja. U opisanim povijesnim razdobljima vidjeli smo kako je tekao proces naseljavanja. Također se uočava promjenjivja, ali ipak središnja uloga Sinja u Cetinjskoj krajini. U vremenu koje slijedi broj stanovnika Krajine povećavao se u skladu s biološkim zakonima prirasta. Imigracija se jako smanjila tako da se u razdoblju od 1900. do 1972. u Cetinjskoj krajini pojavilo samo 708 novih prezimena.³⁴ Emigracija naprotiv jača. Prva grupa novih iseljenika napustila je ovaj kraj početkom stoljeća i otputovala u Ameriku. Prekomorska emigracija odvijala se u valovima sve do II svjetskog rata s prekidom od 1914. do 1918., ali zbog pomanjkanja podataka ne možemo nažalost utvrditi njezine dimenzije.³⁵

Tijekom II svjetskog rata evidentirani gubljeni stanovnika (a to nisu i potpuni) iznose preko 3.200.³⁶

Najnovija migracijska strujanja se brojem i karakterom bitno razlikuju od prethodnih. Već dva desetljeća boravi na privremenom radu u zemljama Zapadne Evrope oko 3.500 radnika iz Krajine. Tako je u posljednjem desetljeću (od 1971. do 1979.) napustilo Cetinsku krajinu 9.170 osoba, a doselilo 1.428, dok je u prošlom stoljeću imigracija bila jača. Danas je

32) Ove ceste idu približno trasama karavanskih puteva: Knin—Vrlička—Sinj—Trilj—Vrgorac—Metković i Sinj—Split odnosno Bili brig—Livno.

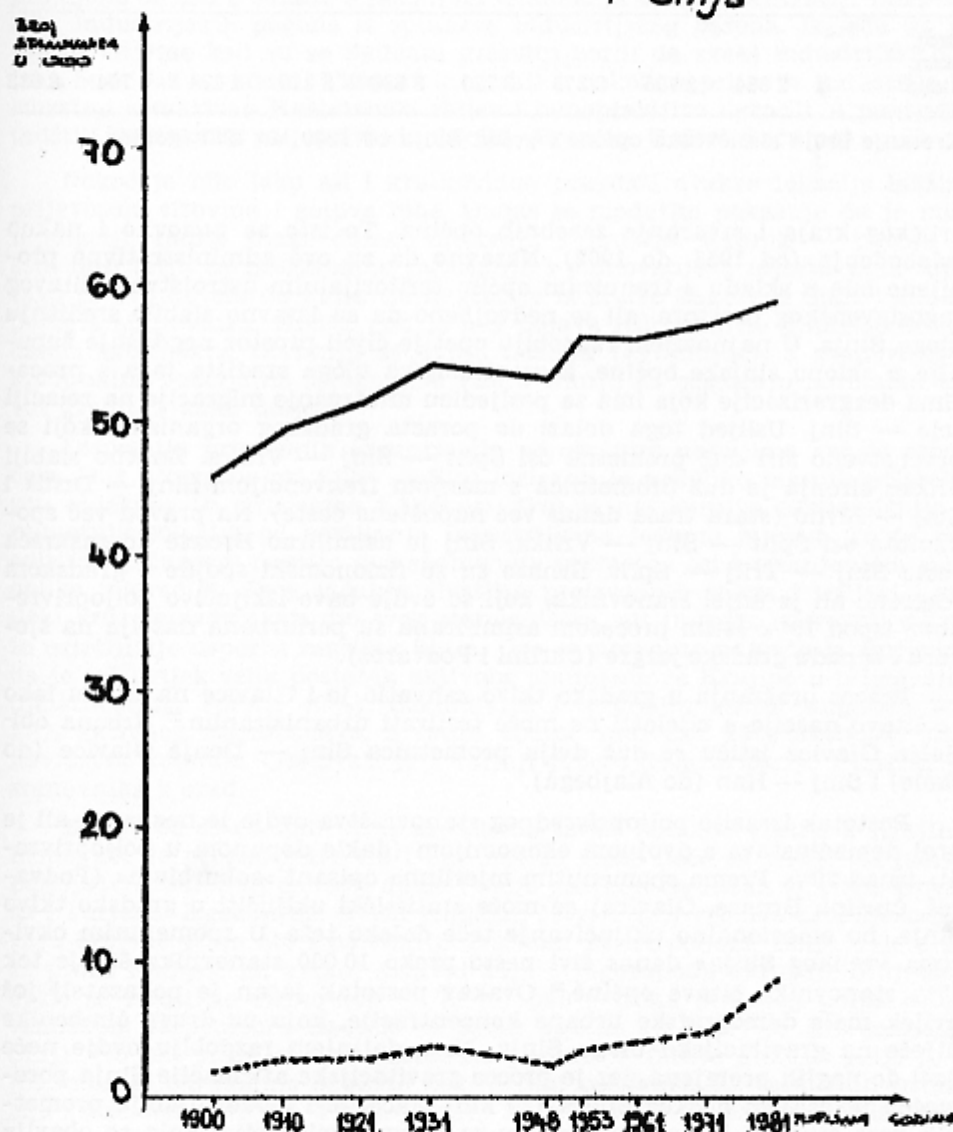
33) B. Stuli: op. cit., str. 45 i 46.

34) M. Perić: Sinj i Cetinska krajina u borbi za slobodu, Sinj 1974.

35) U Muzeju Cetinske krajine čuva se dokument s potpisima 152 iseljenika koji su pred 60 g. napustili Cetinsku krajinu i naselili se u Argentini.

36) Evidencija obuhvaća samo 3.226 poginulih, no to se odnosi samo na poginule sudionike NOR-a i žrtava fašističkog terora.

Razvoj stanovnika Cetine i Sinja

emigracija daleko snažnija. Taj gubitak preko 7 000 osoba nadoknadio je prirodni prirast. Nedovoljne kohezijske snage u određenim razdobljima slabile su gravitacijsku ulogu Sinja u krajnjem južnom i sjevernom dijelu regije. Tako je u razdoblju između dva rata došlo do odvajanja triljskog i

Godina	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Broj stan. općine	45 760	49 852	51 276	54 383	53 007	56 313	56 118	56 933	53 868
Broj stan. Sinja	2 384	2 705	2 875	3 720	3 886	3 316	4 134	4 704	8 632

Kretanje broja stanovnika općine i grada Sinja od 1900. do 1981. godine.

vričkog kraja i stvaranja zasebnih općina. To isto se ponovilo i nakon oslobođenja (od 1953. do 1962). Naravno da su ove administrativne promjene bile u skladu s trenutnim općim teritorijalnim ustrojstvom čitavog jugoslavenskog prostora, ali je nedvojbeno da su izravno slabile središnju ulogu Sinja. U najnovijem razdoblju opet je cijeli prostor negdašnje županije u sklopu sinjske općine, a gravitacijska uloga središta jača s procesima deagrarizacije koja ima za posljedicu unutrašnje migracije na relaciji selo — Sinj. Usljed toga dolazi do porasta gradskog organizma koji se prvenstveno širi duž prometne osi Split — Sinj — Vriška. Znatno slabiji proces širenja je duž prometnica s manjom frekvencijom Sinj — Drniš i Sinj — Livno (stara trasa danas već napuštene ceste). Na pravcu već spomenute osi Split — Sinj — Vriška, Sinj je asimilirao Brnaze do raskršća cesta Sinj — Trilj — Split. Brnaze su se fizionomski spojile s gradskom jezgrom, ali je udjel stanovnika, koji se ovdje bave isključivo poljoprivredom, ispod 10%. Istim procesom asimilirana su periurbana naselja na sjeveru i zapadu gradske jezgre (Čurlini i Podvaroš).

Proces uraštanja u gradsko tkivo zahvatio je i Glavice na istoku iako se čitavo naselje u cijelosti ne može tretirati urbaniziranim.³⁷ Urbana obilježja Glavica ističu se duž dviju prometnica Sinj — Donje Glavice (do škole) i Sinj — Han (do Alajbega).

Postotak izrazito poljoprivrednog stanovništva ovdje je neznan ali je broj domaćinstava s dvojnomo ekonomijom (dakle dopunom u poljoprivredi) iznad 30%. Prema spomenutim mjerilima opisani »suburbium« (Podvaroš, Čurlini, Brnaze, Glavice) se može statistički uključiti u gradsko tkivo Sinja, no emocionalno uključivanje teče daleko teže. U spomenutim okvirima »velikog Sinja« danas živi nešto preko 10 000 stanovnika što je tek 17% stanovnika čitave općine.³⁸ Ovakav postotak jasan je pokazatelj još uvijek male demografske urbane koncentracije, koja uz druge čimbenike utječe na gravitacijsku ulogu Sinja. Ni u daljnjem razdoblju ovdje neće doći do naglih promjena, jer je proces gravitacijske afirmacije Sinja premećen utjecajem bliskog Splita (30 km). Jačanje i modernizacija prometnih veza stvorila je povoljne uvjete za dnevnu migraciju, koja se obavlja

37) Za razgraničenje sam koristio socijalna, urbanistička i emocionalna mjerila. Socijalni kriterij je mjerljiv odnosom poljoprivrednog stanovništva i nepoljoprivrednog. Urbanistički kriterij pored funkcija zgrada vodi računa o osiguranju potrebne urbane infrastrukture. Emocionalna mjerila su najmanje konkretna i zalaze u sferu osjećaja i ponašanja.

38) Prema posljednjem popisu (1981) Sinjska općina ima 58 888, a grad Sinj 8672 stanovnika. Razlika u broju stanovnika Sinja je posljedica činjenice što sam mu pridružio dio stanovnika Brnaza i Glavica.

duž spomenute prometne osi Split — Sinj — Vrljika, u oba pravca. Već više od dva desetljeća nekvalificirana radna snaga iz naše regije odlazi na rad u Split, a u novije vrijeme visokokvalificirana putuje iz Splita u Sinj. No u flukturaciji radne snage doći će uskoro do određenih promjena. Ove promjene će biti u skladu s jačanjem tendencija o dekoncentraciji (disperziji) industrijskih pogona iz splitskog industrijskog bazena. Izgleda da je prošlo vrijeme kad su se Splićani grčevito borili da svaki industrijski objekt bude tik uz more. Time su namakli i nekoliko prijavih industrija u izuzetno atraktivan Kaštelanski zaljev i nepopravljivo ugrozili, a ponegdje uništili, turizam i poljoprivredu (Solin, Vranjic, Kaštel Sućurac).

Nekoć je bilo lako ali i kratkovidno pravdati ovakve lokacije lakšim prijevozom sirovina i gotove robe. Danas se međutim pokazuje da je manipulacija radne snage daleko složenija i skuplja. Radnik — putnik u sebi nosi želju za prestankom putovanja i stanovanje u mjestu rada. Upravo je ovo dovelo do masovne migracije iz čitave Zagore u Split i silnog porasta stanovnika. Koliko god je ova pojava još nedavno impresionirala, danas zabrinjava. Stvaraju se dvilja naselja («Vajland»), a građevinske, komunalne i socijalne usluge nisu više u stanju da osiguraju normalan život gradu. I kako dalje?

Disperzija privrednih organizacija po okolnim naseljima već je otpočela. Duž prometne osi Split — Sinj locirano je nekoliko manjih privrednih objekata (u Križicama i Dicmu). Ovo je nesumnjivo ekonomičnija i humanija solucija od gomilanja industrije na jednom mjestu. To će rezultirati jačanjem naselja duž spomenute prometne osi i smanjenjem svih oblika migracija. Zbog jačanja vlastitih proizvodnih snaga i triljski i vrljički kraj će zadržavati dio svog stanovništva, ali je teško vjerovati da će to osjetljivije usporiti razvitak Sinja. Ove se prognoze nameću iz činjenice da je još uvijek velik postotak aktivnog stanovništva Krajine u primarnim djelatnostima (preko 40%). Sekundarni i tercijalni sektor angažira tek 27% aktivnog stanovništva, a izvan općine radi čak 26% aktivnog stanovništva komune. Očekivati je i daljnji proces deagrarizacije i migracije stanovnika u grad.

Koliko će se od onih 26% zaposlenih izvan komune vratiti u Krajinu nemoguće je prognozirati. No i oni koji se vrate neće se baviti isključivo poljoprivredom. Sinj će rasti dakle i dalje posebno na račun Glavica, Brnaza i Turjaka. Izgradnjom novih gradskih četvrti Sinj već dva desetljeća osvaja Sinjsko polje što smatram pogrešnom penetracijom. Bolje uvjete za to pruža Radošić na krškoj zaravni koja s jugozapada okružuje Sinj. Radošić se relativno strmo (60 — 70 m) penje iznad Sinjskog polja, ovom visinskom stepenicom Radošić je iznad kotline (u kojoj se širi današnji Sinj), što mu pruža znatne klimatske prednosti. Čitavo Sinjsko polje je u hladnom dijelu godine izloženo negativnim posljedicama termičkih inverzija (niže temperature, vlaga, magle) koje Radošić ne poznaje. Osim toga izgradnjom na krškom i uglavnom neplodnom terenu Radošića sačuvala bi se upravo najkvalitetnija tla koja osvajaju zgrade i komunikacije novog Sinja. Dok se prednosti ne uoče Sinj ostaje između Splita, Vrljike i Trilja koji na različite načine i različitim intenzitetom smanjuju njegovo gravitacijsko polje. No, i pored toga, prisustvujemo pojavi u kojoj središte regije Sinj raste usprkos demografskom stagniranju regije.

Popisna godina	1953.	1961.	1971.	1981.
Stanje općine	56 323	56 113	56 933	58 868
Stanje Sinja	3 316	4 131	4 707	8 674

Podaci Statističke službe Općine Sinj.

Summary

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL BACKGROUND OF SETTLEMENTS IN THE REGION OF CETINA

by

Vellmir Borković

The Cetina regions boundaries were suitable to be fixed administratively due to its morphological features, which made it a secluded, separated area, isolated at various historic periods.

Being situated between the mountainous region of West Bosnia and the Mid Adriatic Region it destined to become a link between the two, though these two regions differ widely in terms of economic. No sooner than the Roman Empire had developed commerce and transportation that the autarchy of this region was broken. In the following centuries the Cetina region was to become the stage of intricate conflicts between the Great Powers of that time whose interests were at variance with the interests of the region. Owing to both economic and strategic factors the region of Cetina was often involved in conflicts which had nothing in common with its own real interests. This resulted in frequent migrations and population shifts.

The toponyms and family names of the region give evidence of a great number of influences, particularly those of a political and demographic character. The agricultural influence of the Mediterranean and the influence of the Dinaric Alps characterized by cattle-breeding were strongly intermingled together for a long time. Such was also the case with the influences of Christianity and Islam, the West and the Orient. In addition to this, elements of Pre-Slavic heritage in the sociological structure of this originally rural region are perceptible even at present so that an attempt of separating pure types of social varieties would obviously be a mere illusion.

The most recent period has also been rich in demographic movements. The migratory processes are no longer governed by movements were the very factor of connecting the region of Cetina, in times past isolated and secluded, with the economic processes and trends of contemporary Europe, more concretely through its 3500 inhabitants working abroad.